

і рэнесанснай культуры, павагай да свецкіх ведаў, навукі, філасофіі, зрабіць сваё вучэнне зброяй інтэлектуальна-маральнага ўдасканалення чалавека, маральна-рэлігійнага і сацыяльнага рэфармавання грамадства, сцвярджэння новых, рэнесансна-гуманістычных каштоўнасцей. «Хрысціянскі гуманізм» Скарыны мае грамадзянскі і асветніцка-дэмакратычны характар. Ва ўсіх сачыненнях ён апелюе да патрыятычных пачуццяў сваіх суайчыннікаў, звяртаецца перш за ўсё да народа, «людей простых, посполитых».

6.1. Станаўленне ідэалагічнай парадигмы

Канец XV – першая палова XVI ст. мелі выключнае значэнне для асэнсавання і ідэалагічнага выразу як інтэлектуаламі, так і кіруючымі элітамі ВКЛ сваёй адметнай партыі ў «еўрапейскім канцэрце». У гэты час адбывалася не толькі актыўнае засваенне ўсіх найноўшых дасягненняў еўрапейскай грамадска-палітычнай думкі, але і іх дастасаванне да мясцовых рэалій і традыцый. Таму і ў самой грамадска-палітычнай думцы ВКЛ гэтага часу мы знойдзем дзіўнае, аднак цалкам заканамернае спалучэнне, здавалася б, супрацьлеглых, але хутчэй кампліментарных, чым кантрадыктарных, светапоглядных і ідэалагічных арыентацый: пільнаванне «старыны» і адкрытасць да інавацый, дагматызм і вальнадумства, манархізм і арыстакратычнае рэспубліканства і г. д. Гэтыя полюсы напружання стварылі належны градыент, так неабходны для інтэнсіўнага інтэлектуальнага і палітычнага жыцця, найбольш адметныя рысы якога разглядаюцца ў гэтым раздзеле.

6.1.1. «Старына»: публічны вобраз і сацыяльны канцэпт

Грамадскі кансерватызм. Аналіз дакументальных матэрыялаў Вялікага Княства Літоўскага XV–XVI стст. дазваляе заўважыць адну важную заканамернасць – у прынцып велікакняжацкай палітыкі было ўзведзена правіла непарушнасці «старыны», звычаяў і парадкаў, што склаліся на працягу стагоддзяў. Як абяцаў вялікі князь, «бо мы новин не уводим, а старины не рухаем» [РИБ-27 1910:595–596]. Прынцып «старыны» быў не толькі важным элементам афіцыйнай ідэалогіі, але складаў і неад’емную рысу тагачаснай масавай свядомасці, менталітэту насельніцтва ўсёй дзяржавы.

Для ўсіх станаў насельніцтва ВКЛ «старына» была сінонімам справядлівых парадкаў, нават ідэалам, адступленне ад якога разглядалася як недапушчальныя «крыўды» і «навіны». Аднак для кожнага

сацыяльнага слоя гэтае паняцце было напоўнена сваім канкрэтным зместам. Меркавалася, што гэты «змест» – жыццёвы ўклад, вызначаны статус, аб’ёмы правоў і абавязкаў – былі ўласцівы і дасталіся ад продкаў, канкрэтна – «бацькоў і дзядоў», што было вельмі важна для трансляцыі сацыяльных інстытутаў. Аргументацыя «ад старыны» была ўсім зразумелай, гэтая мова звычайнага права знітоўвала паміж сабой «нізы» і «вярхі» грамадства ў рамках неаднароднага паводле праваўладання соцыуму. Звычайнае ж права было той сістэмай правіл паводзін, якія выпрацоўваліся працяглым часам і набывалі юрыдычнае значэнне, санкцыянаваліся дзяржаўнаю ўладай. «Старына», такім чынам, выступала ментальна-прававой асновай існавання грамадства. Але звычайнае права як сукупнасць стыхійна паўсталых прававых норм, пры ўсім іх традыцыяналізме і кансерватызме [Юхо 1991:9], фарміравалася тады, калі яно атрымлівала санкцыю дзяржаўнай улады.

Час узнікнення. Азнямленне з крыніцамі дазваляе прыйсці да высновы, што традыцыя, арыентаваная на «старыну», узнікла даволі позна. Вельмі цяжка казаць нешта пэўнае пра кіеўскі перыяд [Кром 1994:69]. Больш таго, найноўшыя даследаванні паказваюць, што сцвярджаюць аб непасрэднай прававой рэцэпцыі даўнярускага права ў прававой спадчыне ВКЛ не зусім карэктна [Вашук 2009:197].

Вядома, немагчыма вызначыць дакладную дату зараджэння традыцыі «старыны», як немагчыма назваць падобную дату для любой іншай старажытнай гістарычнай з’явы. Але гэндэнцыю выявіць можна і яна заключалася ў паступовым пераходзе ад побытавых выразаў і формул да абагульненага паняцця «старыны» як прынцыпу нязменнасці традыцыйных парадкаў і ладу, як ідэалу сацыяльнай справядлівасці. Важнай вяхой у гэтым працэсе стала мяжа XIV–XV стст. [Кром 1994:70]. Само звычайнае права было пануючым у ВКЛ да сярэдзіны XV ст., а затым пачало толькі паступова замяняцца пісаным правам, у якім многія нормы звычайнага права набылі форму закону ў выглядзе «лістоў», прывілеяў, сеймавых пастаноў, статутаў і іншых прававых актаў [Юхо 1992:137].

Ужо ў канцы XIV ст. стары парадак стаў супрацьпастаўляцца навацыям, якія ўспрымаліся негатыўна. Паняцце «старына» заняло цэнтральнае месца ў сістэме каштоўнасцей, бо менавіта ключавыя паняцці ўтвараюць дуальныя апазіцыі, якія ствараюць сістэму каардынат у маральнай, прававой і іншых сферах жыцця. Кожнае з гэтых вызначэнняў набывае свой семантычны шэраг. «Старына»

атрымлівае сінонімы «по давному», «здавна», «подług давного обычая». Навацыі называюць «новинами» і яны сустракаюцца ў тэкстах побач з такімі негатыўнымі характарыстыкамі, як «кривды» і «тяжкости». І што важна – нейкага прамежкавага, нейтральнага ланцуга паміж імі няма. Праўда, выяўлялася ўстойлівая традыцыя інтэрпрэтаваць «старыну» на сваю карысць. «Старына» зусім не была нейкай нейтральнай аб’ектыўнай дадзенасцю – вакол яе распаліся жарсці ды сутыкаліся супрацьлеглыя інтарэсы.

Зямельнае права. Вельмі часта прынцып «старыны» выкарыстоўваўся пры абгрунтаванні права на зямельныя ўладанні. Падчас судовых спрэчак бакі імкнуліся давесці, што спрэчныя двор ці вёска належалі іх продкам. Даўнасць жа ўладання вымяралася людскімі пакаленнямі, але мяжа «пагрузэння» ў мінулае – два пакаленні, бацькі і дзяды. Прадзедаў жа прыгадвалі вельмі рэдка і толькі ў тым выпадку, калі ў родзе меліся нейкія дакументы з тых часоў [ПГ-1 1977:64, № 16; ПГ-2 1978:178, № 241]. Спасылкі на дакладнае ўказанне гадоў (10, 20, 30 і г. д.) не вельмі частыя і фактычна выконваюць ролю дапаўнення да сцвярджэння таго, што сам землеўладальнік ці ягоны бацька фактычна трымалі гэтую зямлю.

Земеўладальнікі спасылаліся не на абстрактную даўнасць, а на канкрэтнае, дакладна вызначанае мінулае, у якім жылі іх продкі, названья па імені [Кром 1991:540]. Магчыма, такі абмежаваны лік продкаў (бацькі і дзяды) тлумачыцца панаваннем вуснай традыцыі, якая складае натуральную мяжу чалавечай памяці. Адбываліся нават выпадкі, калі бок, які валодаў «лістом» на зямельныя ўладанні, мог прайграць справу, бо іншы бок мог абвесціць такі «ліст» фальшывым, падробленым ці атрыманым незаконна, – і ў гэтым выпадку галоўным аргументам аказвалася спасылка на саму даўнасць валодання спрэчнай зямлёй.

Але і гэтая даўнасць, на якую спасылаліся ўладальнікі зямлі, валодала пэўнай «рухомасцю», перасоўваючыся ў часе. Баяры канца XV ст., баронячы свае правы на зямлю, спасылаліся на «пажалаванні» іх дзядамі ці дзядзькамі бацькі альбо іншымі сваякамі таго ж пакалення, атрыманых ад вялікіх князёў Вітаўта (1392–1430 гг.), Жыгімонта Кейстутавіча (1432–1440 гг.) ці ў пачатку кіравання Казіміра Ягайлавіча (1440–1492 гг.), г. зн. у першай палове XV ст. Але ўжо ў пачатку каралевання Жыгімонта Старога (1506–1548 гг.) спасылаліся на наданні Казіміра Ягайлавіча і Аляксандра Казіміравіча (1492–1506 гг.). У канцы доўгага ўладання караля і вялікага князя

Жыгімонта I спасылаліся на акты Аляксандра ці самога Жыгімонта. Змянялася пакаленне землеўладальнікаў і адначасова перамяшчаліся рамкі «актуальнай старыны», найглыбейшы рубаж якой адстаяў ад тагачаснага актуальнага часу на 70–80 гадоў [Кром 1991:541], але звычайна – на 50 гадоў. Родавая памяць у перыяд панавання вуснай традыцыі не паглыблялася далей бацькоў і дзядоў.

Увогуле спасылка на дзядоў і бацькоў патрабавалася не толькі для абгрунтавання ўладальніцкіх правоў на зямлю, але і для пацвярджэння сацыяльнага статусу той ці іншай асобы, у тым ліку мяшчан. У разуменні «старыны» паміж баярамі і сялянамі ўсё ж такі існавала розніца. Для першых «старына» была сінонімам даўнасці, якую яны маглі абгрунтоўваць свае палітычныя і эканамічныя прывілеі [Голубеў 2006:630]. Сяляне ж настойліва супрацьдзейнічалі падвышэнню павіннасцей. І гэта цалкам зразумела, бо ва ўмовах перавагі норм звычайнага права аднойчы ўведзеныя павіннасці маглі стаць прэцэдэнтам і пераўтварыцца ў «старыну» [Кром 1991:543].

Рэгіянальная панарама. Прынцып, ці «мова», «старыны» былі засвоены і вярхоўнаю ўладаю. «Старына» была агульнадзяржаўнай палітыкай, аднолькава зразумелай ва ўсіх землях разлеглага Вялікага Княства Літоўскага. І гэта пры тым, што «таўшчыня» культурнага слою ў розных рэгіёнах дзяржавы была рознай. Уласна літвінская дзяржаўнасць вяла свой адлік з сярэдзіны XIII ст. Больш багатымі былі палітычныя і прававыя традыцыі земляў былой руркавіцкай Кіеўскай Русі. Унармаванасць падобных традыцый даследчыкі фіксуюць і на паўночным усходзе ад ВКЛ – у Вялікім Ноўгарадзе: «по старине» складаліся граматы ўжо ў 1260-х гг. [Грамоты ВВП 1949:9–10]. У Маскве гэты прынцып замацоўваецца з пачатку XIV ст. [Акты СВП 1964:15, № 3].

Паралель паняццю «старыны», а можа і правобраз гэтай рэаліі з прававога пункту гледжання мы знаходзім у Візантыі, дзе ў шэрагу імператарскіх навел (указаў) гаворка вядзецца пра неабходнасць максімальнай павагі да старога і правяранага закону, таксама як і да гістарычна правяранага звычаю [Хвостова 2009:202]. Перагляд старых законаў, іх выпраўленне ці адмена ды замена новымі разглядаецца як мера надзвычайная, якая дапускаецца толькі ў выпадках крайняй неабходнасці. Падобнаму акту павінны былі папярэднічаць падрабязны аналіз рэалій і разнастайныя спробы дапоўніць старыя законы выданнем новых часовых пастаноў ці стварэннем прававых прэцэдэнтаў.

У ВКЛ «культ старыны» дасягнуў пэўнай спеласці ўжо ў канцы XIV ст. Існавала даволі разгалінаваная тэрміналогія паняцця са сваімі адценнямі – «из века», «издавна», «по старине», «подług обычая». «Старына», па сутнасці, ахоплівала ўсе сферы жыцця Вялікага Княства: землеўладанне, падаткі і павіннасці, пошліны, нават знешнюю палітыку [Кром 1994:71]. Але свайго апагею прынцып «старыны» дасягнуў у канцы XV – першай палове XVI ст., практычна стаўшы ў перыяд Рэнесансу афіцыйнай палітыкай. Можна сцвярджаць, што ў гэты перыяд менталітэт самкнуўся з афіцыйнай ідэалогіяй, спасылкі на «старыну» сталі неабходным атрыбутам гаспадарскіх (вельіканяжацкіх) прывілеяў. Настаў перыяд класічнага панавання формулы «мы нікому новіны не вводим, а старыны не рушаем». Такім чынам, «навіны» і «крыўды» супрацьпастаўляліся даўнім звычаям.

Вельмі цікава выявіць існаванне «старыны» і ў знешняй палітыцы ВКЛ. У зносінах з суседзямі гэта найперш азначала непарушнасць даўніх межаў і сфер уплыву, выкананне саюзніцкіх абавязкаў. У гэтай сферы працягласць «старыны» была відавочна большай (амаль у два разы), чым у зямельных справах. У дамовы з Масквой 1449 г. за ўзор браліся часы Альгерда, Ягайлы і Вітаўта, спасылкі паглыбляліся амаль на сто гадоў. У першай палове XVI ст. рытуальна працягвалі спасылацца на часы Вітаўта, але рэальна новыя дамовы з Масквой базаваліся на актах 1494 і 1508 гг. «Старына» заставалася ідэалам, але яе рэальны змест з часам паступова абнаўляўся [Кром 1991:544].

«Сведкі добрыя» і дэмаркацыя дзяржаўных межаў. Вельмі паказальным таксама можа быць прыклад дэмаркацыі мяжы Вялікага Княства Літоўскага з Лівоніяй, абставіны правядзення якой абвастрала якраз праблема пакаленняў. 22 студзеня 1542 г. кароль польскі і вялікі князь літоўскі Жыгімонт Стары накіраваў сваіх пасланцоў гаспадарскіх Івана Глебавіча Корсака і Яна Кміту Сакаловіча, каб яны «границы пописовали стародавньи, пана Радивиловы долъгость и широкость, какъ долъго и широко Немцы забрали земъли господара Короля Его милости, земълями пана Мистра Лифлянтъского почонъшы отъ озера Курчомъ, аж до границъ Московъскихъ». Гэта было сапраўдным падарожжам у край, які для аўтараў XVI ст. усё яшчэ заставаўся крыху загадкавым і часам прыгадваўся ў паўміфічным кантэксце. Дэмаркацыі 1542 г. цалкам прысвечана Кніга № 560 Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага.

Падчас гэтай дэмаркацыі ў інтэрпрэтацыі таго ці іншага маркера мяжы маглі ўзнікаць дыскусіі. Таму асабліва важнымі тут былі паказанні сведкаў. Вось як гэта выглядала ў Дрысвясцкім павеце: «Какъ жо на тыи знали старьи пана Радивиловы границы, врадъникъ Дрысвецъкий панъ Семень Мацьковичъ ставиль передъ нами светъковъ людей старихъ, вери годъныхъ... Тыѣ вси светъки светъчыли тымъ ѿбычаемъ, мы паметаемъ, коли панъ Радивиль ѣздиль и граничилъ з нѣмъцы за Его милости Короля Казимира. В тотъ часъ ѿтъцове наши ѣздили с паномъ Радивиломъ, и насъ в тотъ часъ, детей своих, зъ собою брали. И тотъ ѣздъ паметаемъ, и границу пана Радивилову...» [РГАДА Ф. 389, спр. 560:14–14 v.; Метрыка-560 2007:51]. У выпадку, калі сведкі па стане здароўя не маглі непасрэдна прыбыць на мяжу, то іх «на возехъ вывозили до насъ (памежных камісараў. – А. Дз.), которие не могли ходить, предъ старостоу асветъчыли тымъ ѿбычаемъ, в одно слово поведаючи...» [РГАДА Ф. 389, спр. 560:10 v.; Метрыка-560 2007:46].

Крыніца падае крытэрыі, паводле якіх адбіраліся такія сведкі: «...ставили передъ нами светъковъ добрыхъ, людей старыхъ, вери годъныхъ». Яшчэ цікавая дэталь – пры дэмаркацыях на мяжу наўмысна бралі дзяцей, каб яны ў будучым маглі выступаць у якасці памежных сведкаў. Прынамсі, так было падчас Радзівілавай дэмаркацыі 1473 г., і ў 1542 г. гэтыя, ужо дарослыя, людзі сведчылі на мяжы: «...мы паметаемъ, коли панъ Радивиль ѣздиль и граничилъ з нѣмъцы за Его м(ил)о(сти) Короля Казимира. В тотъ часъ ѿтъцове наши ѣздили с паномъ Радивиломъ, и насъ в тотъ часъ, детей своих, зъ собою брали. И тотъ ѣздъ паметаемъ, и границу пана Радивилову» [РГАДА Ф. 389, спр. 560:10 v.; Метрыка-560 2007:46].

Тэрміналагічна сведкі («люди старие, вери годъные») выразна адзелены ад афіцыйных публічных сведкаў («вижей»), функцыі якіх прапісаны ў Статуце ВКЛ 1529 г. Пазначэнне сведкаў пры дэмаркацыі сугучнае з назваю так званых пабочных сведкаў у Статуце – «людей добрых, вери годъныхъ». Менавіта пабочныя, а не афіцыйныя сведкі з’яўляюцца ў працэдуры дэмаркацыі галоўнымі ў адрозненне ад крымінальных ці грамадзянскіх спраў, дзе Статут 1529 г. узаконіў наяўнасць пры віжах пабочных сведкаў, што былі як бы «грамадскім дадаткам» да афіцыйных (неаспрэчных) сведкаў, інстытут якіх зведаў сваю эвалюцыю [Поліщук 2003:10–11; Zakrzewski 1985:153–165]. Звязана гэта з тым, што сведкі – мясцовыя жыхары з’яўляліся рэальнымі носьбітамі тапаграфічнай інфармацыі. Гэтыя

сведкі рэпрэзентавалі традыцыйно вуснага права, пра што гаворыць спасылка на звычай: «...асветъчыли тымъ ѿбычаемъ» [РГАДА Ф. 389, спр. 560:10 v.; Метрыка-560 2007:46].

Уся гэта гісторыя з «выбудоўваннем запамінання» мяжы пацвярджае тэзісы даследчыкаў сярэднявечнай культуры пра тое, як людзі той эпохі вымяралі час – яны былі абыякавымі да дакладнага часу і проста не ўмелі яго вымяраць [Блок 1986:137–138; Кром 1994:79]. Густ дакладнасці з яго павагай да лічбы і ліку быў чужым для людзей таго часу, нават высокапастаўленым. У кожнай мясцовасці час успрымаўся лакальна і антрапаморфна, г. зн. працякаў у адпаведнасці са зменаю пакаленняў, быў «родавым ці сямейным часам», ланцужком чалавечых генерацый [Гуревич 1972:88–89, 92]. Гісторыя з апытаннем сведкаў і стварэнне механізму «трансляцыі памяці» на мяжы з Лівоніяй выдатна ілюструе функцыянаванне прынцыпаў звычайнага права. «Даведацца старыны» азначала распытаць мясцовых жыхароў – знаўцаў мясцовага «старадаўняга звычайу». «Старына» стала таксама абгрунтаваннем для шматлікіх гаспадарчых і сацыяльна-прававых навацый у Вялікім Княстве Літоўскім XVI ст.

Лозунг сацыяльных навацый. Менавіта ў той час, калі са старонак дзяржаўных актаў ВКЛ вярхоўная ўлада ў асобе вялікага князя ўсё мацней заяўляла пра вернасць традыцыям «старыны», у самім Вялікім Княстве адбываліся каласальныя трансфармацыі: у шэрагу гарадоў уводзілася магдэбургскае права; адбывалася фарміраванне юрыдычна раўнапраўнага і з прававога пункту гледжання адзінага шляхецкага стану, што падмацоўвалася на ідэалагічным узроўні крышталізацыяй «легенды пра Палемона»; адначасова знікалі апошнія рэшткі ўдзелаў, на тэрыторыі якіх агульнадзяржаўнае права дзейнічала з пэўнымі выняткамі; праз Статуты адбывалася кадыфікацыя самога земскага права ВКЛ; афармлялася Канцылярыя ВКЛ як цэнтральны орган выканаўчай улады; ад ініцыятыў каралевы Боны першай паловы XVI ст. і праз «Валочную памеру» 1557 г. адбылася рэформа ўсяго аграрнага ладу дзяржавы. Нарэшце, нарасталі ўнічныя працэсы з Каронай Польскай, якія стваралі новую дзяржаўна-правую рэальнасць.

Гэты парадокс можа быць вытлумачаны праз узаемадзеянне звычайнага і пісанага права. Але гэтае тлумачэнне, якое выглядае даволі лагічным, у рэчаіснасці не ўзнікае аўтаматычна. Бо сам працэс перапляцення гэтых рэалій у XVI ст. мае сваю перадгісторыю.

Сапраўды, патрабавалася даволі шмат часу, каб назапасіўся сам пласт традыцыі, склаўся і ўтрываўся жыццёвы лад, які можна было б прыняць за ўзор. Верагодна, менавіта таму ў Вялікім Княстве Літоўскім апагей культу «старыны» прыпаў ужо на позняе Сярэднявечча. З іншага боку, самі змены, якія пачаліся, павінны былі ўзбудзіць трывогу за сваю «старыну». Таму зусім невыпадкова, што большасць спасылак на «старыну» ўтрымліваецца ў скаргах на парушэнне старога парадку [Кром 1994:72].

Апроч таго, як мы можам пераканацца, грамадства позняга Сярэднявечча і ранняга Новага часу зусім не было бесканфліктным. Паводле тых дакументаў, што захаваліся ў Метрыцы ВКЛ з канца XV ст., рэгулярна адбываліся судовыя цяжбы, у якія ўцягваўся вялікі князь як вярхоўны суддзя свайго гаспадарства. Судовыя кнігі і Кнігі запісаў Метрыкі поўняцца такімі справамі, дзе за формуламі паважнага звароту да вялікага князя хаваюцца эмоцыі нявырашаных, найчасцей зямельных, спрэчак паміж суседзямі і сваякамі. Атрымліваецца, што дэкларацыі прыхільнасці да «старыны» зусім не перашкаджалі ўзнікненню гэтых канфліктаў. У такой сітуацыі апазіцыя «старыны» і «навіны» ўводзіла гэтыя канфлікты ў прававое рэчышча і паказвала шляхі вырашэння падобных спрэчак. Але калі адзінай «старыны» не існавала – іх было зашмат – лакальных і прыватных, – то «навіны», наадварот, заўжды былі не «свае», а «чужыя».

Працяглы час грамадства бачыла ў непарушнасці «старыны» ідэал сацыяльнай справядлівасці, такім чынам захоўвалася ілюзія стабільнасці, нязменнасці парадкаў, што засталіся ад продкаў. Людзі той эпохі прасоўваліся наперад са звернутым у мінулае позірам [Ле Гоф 1992:183]. Здавалася, што шматлікія «навіны», многія з якіх лёгка было адмяніць спасылкай на «старыну», не былі ў стане пахіснуць асноў. Між тым незваротныя змены ў грамадстве Вялікага Княства ўжо пачаліся, але да пэўнага часу яны не ўсведамляліся грамадствам. Механізм непрыкметнай эвалюцыі быў запушчаны.

Як бачым, познесярэднявечнае грамадства валодала «кароткай памяццю» – ужо праз два пакаленні мінулае гублялася з далягляду. Атрымліваецца, змены даволі лёгка маглі прышчапіцца і праз нейкі час самі станавіліся паважанай «старыной». Фактычна, застаючыся ідэалам, змест «старыны» ўвесь час абнаўляўся. Да таго ж дзейнічаў прынцып ацэнчнай выбіральнасці – «добрыя» новаўвядзенні бесперашкодна траплялі ў грамадства ў выглядзе льгот і прывілеяў, іх навізны проста не заўважалі. Ільготы, прывілеі, якія, безумоўна,

уносілі значныя змены ў звыклы лад жыцця, добразычліва ўспрымаліся насельніцтвам і праблема «навін» не ўздымалася. Добрым чынам гэта ілюструюць прывілеі на магдэбургскае права для гарадоў ВКЛ. Таксама не лічыліся «навінамі» тыя падатковыя льготы, якія атрымлівалі гарады і паветы ў сувязі з ваеннымі разбурэннямі, пажарамі ці іншымі бедствамі.

Недзе да першай паловы – сярэдзіны XVI ст. у дыялогу вуснай і пісьмовай традыцыі першыняства належала вуснай. У той час «старына» грунтавалася на гэтай традыцыі, на памяці і на паказаннях сведкаў-старажылаў. На працягу XV – першай паловы XVI ст. насельніцтва са значна меншым даверам ставілася да пісьмоўных дакументаў («лістоў»), чым да «жывой» традыцыі. Ліст мог згарэць падчас пажару, яго можна было сфальсіфікаваць ці абвесціць незаконным. У такіх выпадках справа вырашалася звычайным сродкам – апытаннем і прысягаю сведак. Але сітуацыя пачала змяняцца ў другой палове XVI ст. – у зямельных цяжбах бакі ў абгрунтаванні сваіх пазіцый усё часцей пачалі прадстаўляць дакументы. І цяпер мінулае паглыблялася на недасяжную для памяці глыбіню. У 1551 г. полацкі святар Міхайла Фёдаравіч спасылаўся на купчую грамату свайго продка, які жыў пры Вітаўце [ПГ-1 1977:63, № 15]. І паказаў гэты дакумент, якому было больш за 120 год! Праўда, пры гэтым заяўляльнік спасылаўся на лісты судовыя «ваяводы Полацкага нябожчыка пана Пятра Мантыгірдавіча». Хоць Пётр Янавіч Мантыгірдавіч Белы быў ваяводам не Полацкім, а Троцкім і маршалкам гаспадарскім (1491–1497 гг.) [Urzednicy 1994:222]. Як бачым, прынцып дакладнасці пісанага права тут спрацоўваў яшчэ не да канца – у тэксце ліста яўна гучыць інтэрпрэтацыя самога святара.

Калі ў XV – першай палове XVI ст. «старына» карысталася найбольшым шанаваннем, то на мяжы XVI–XVII стст. яе прыцягальнасць для жыхароў Вялікага Княства стала паступова блякнуць. Таксама пачала паступова размывацца такая функцыя «старыны», як магчымасць выконваць функцыю мовы міжаслоўнай камунікацыі. Для шляхты справядлівасць чым далей, тым больш асацыявалася з прывілеямі, правамі і вольнасцямі, замацаванымі ў дакументах. Падобныя працэсы адлюстраваліся і на ўзроўні афіцыйнай мовы ўлады – гаспадары (каралі і вялікія князі) ужо не рэпрэзентавалі сябе як абаронцаў «старыны», але гарантавалі захоўванне правоў і прывілеяў, г. зн. рэаліяў, адлюстраваных у пісаным праве. Жыгімонт III Ваза ў адным з прывілеяў 1589 г. абяцаў бараніць «усе пра-

вы, прывілеі і вольнасці, як публічныя, так і асабістыя» [АВАК-VII 1874:99, № 25].

Такім чынам, няпросты працэс узаемадзеяння «старыны» і «навіны» ілюструе працэс абнаўлення культуры і шляхі яе эвалюцыі. Культ «старыны» не мог перашкаджаць эвалюцыі грамадства – гэтая ментальная заслона мела некалькі шлюзаў, якімі былі рухомасць «старыны» ў часе і этычна-ацэначны прынцып у яе ўспрыняцці. Але кансерватыўны ідэал, які панавалі ў грамадстве, прадвызначаў і своеасаблівасць сацыяльнага абнаўлення – утварыўся механізм непрыкметнай эвалюцыі [Кром 1994:85]. Звяртаючыся да мінулага і шануючы яго, нашыя продкі няўхільна прасоўваліся па шляху мадэрнізацыі ўласнага грамадства.

6.1.2. Сацыяльныя і палітычныя стратэгіі

У XVI ст. у беларускім грамадстве абвастрыліся духоўна-інтэлектуальныя пошукі, адбылося сутыкненне розных ідэалогій і філасофскіх дактрын. Беларуская грамадска-палітычная думка гэтага часу ўключала дзве асноўныя плыні – свецкую і рэлігійную. Філасофскія творы пісаліся як свецкімі асобамі – урадоўцамі, ваярамі, князямі, шляхтай, так і прадстаўнікамі духоўнага стану – святарамі, манахамі, найвышэйшымі іерархамі.

Паводле канфесійнай прыналежнасці філосафаў і ідэйнай скіраванасці іх творчасці ўвесь корпус філасофскай публіцыстыкі публіцыстычных твораў XVI ст. тыпалагічна распадаецца на тры асноўныя групы і прадстаўлены пратэстанцкай, каталіцкай і праваслаўнай плынямі. Прызнаныя майстры мастацкага пяра Сымон Будны, Мікалай Радзівіл Чорны, Пётра Гоняд (Пётр з Ганёндза), Андрэй Волан, Васілій Цяпінскі – стваральнікі багатай пратэстанцкай рэлігійна-філасофскай думкі Беларусі. Ва ўлонні каталіцкай культуры сфарміраваліся і расквітнелі творчыя індывідуальнасці выдатных інтэлектуалаў-публіцыстаў Аўгусціна Ратундуса (Мялешкі) і Льва Сапегі. Праваслаўная рэлігійна-філасофская плынь знітавана з выбітнымі імёнамі В. Суражскага-Малюшыцкага, Феадула (Сціслы адказ) Крыштофа Русіна (Зачапка). Істотнае месца ў праваслаўнай палемічнай літаратуры другой паловы XVI ст. займае таксама корпус ананімных твораў: «Супраць яўрэў і лацінянаў» (1580 г.), «Асобнае мавенне», «Аб абразях і крыжы», «Супраць аповесці цяперашніх ерэтыкоў».

Філасофская публіцыстыка Беларусі XVI ст. (рэлігійная і свецкая), што развівалася ў поліэтнічным, шматканфесійным грамадст-

ве, адметных сацыяльна-палітычных і духоўна-культурных умовах функцыянавання тагачаснага кніжна-пісьмовага слова, была ў ідэйна-тэматычным плане надзвычай стракатай. Яна мела даволі разгалінаваную і шматстайную жанравую сістэму. У ёй дамінавалі: палемічныя трактаты («адказы», «аспрэчанні», «абароны», «апалогіі», «пярэчанні», «пасланні», «эпісталы» і «водпісы»); аналітычныя творы («навукі», «вучэнні», «фундаменты», «гутаркі», «размовы», «дыялогі», «разважанні», «філасофіі», «вызнанні», «сімвалы», «тэзісы» і «артыкулы»); экзэгетычныя творы («тлумачэнні», «прыпіскі», «надпісы» да раздзелаў біблейскіх кніг); урачыстыя словы і казанні; катэхізісы, дыдаксікі і павучанні; казанні на пахаванні («на пагрэб»); адозвы, перасцярогі, звароты і заявы; пратэстацыі і суплікі; прамовы і словы на сеймах, трыбуналах, саборах, дыпламатычных раўндах; прадмовы, пасляслоўі і прысвячэнні; сатырычныя лісты, псеўдаказанні, псеўдапрамовы і псеўдаграматы.

Найбольш значны ўздым філасофскай публіцыстыкі адбыўся ў сярэдзіне XVI ст. Гэта было выклікана агульнадзяржаўнай дыскусіяй вакол прынцыпаў вайскова-палітычнага пагаднення Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай. У дыскусіі ўзяў чынны ўдзел Аўгусцін Ратундус (Мялешка) (каля 1520 – 1582). Выдатны мысліцель і пісьменнік нарадзіўся на Валыні, атрымаў бліскучую адукацыю ў Пазнанскай акадэміі, Вітэнбергскім і Падуанскім універсітэтах. Вывучаў права, філасофію, багаслоўе і гісторыю. На працягу жыцця А. Ратундус займаў розныя пасады: з 1549 г. быў сакратаром каралеўскай канцылярыі. У 1552 г. прывілеем манарха прызначаны віленскім войтам і з гэтага часу стала жыве ў Вялікім Княстве Літоўскім. У 1558 г. атрымаў у пажыццёвае валоданне стараства Стоклішкі. З 1563 г. займае пасаду віленскага бурмістра. А. Ратундус браў удзел у сеймах (1563–1564, 1569 гг.) і сейміках. Актыўна працаваў над другой рэдакцыяй Статута 1566 г. Найбольш значны твор А. Ратундуса – аналітыка-публіцыстычны трактат «Размова Паляка з Літвінам» (1564 г.), які быў напісаны ў форме палемікі з С. Ажахоўскім напярэдадні сейма 1564 г., дзе павінна было ў чарговы раз разглядацца пытанне аб пагадненні Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай.

Віленскі войт і вядомы да таго часу ў Еўропе прававед у «Размове Паляка з Літвінам» раскрытыкаваў асноўныя палажэнні «Піраміды» С. Ажахоўскага. Найперш ён аспрэчыў тэзіс апанента, які сцвярджаў, што ва ўсіх каралеўствах нібыта пануюць свабода і дэ-